

Wageningen University & Research, Landschapsarchitectuur

Adri van den Brink en Rudi van Etteger

4 reflectie

Het nieuwe rivierlandschap Veiligheid in geval van nood, schoonheid elke dag

Hoogwater door de hanzestad Deventer

In de voorgaande hoofdstukken beschrijft en verantwoordt het cluster ruimtelijke kwaliteit van de Programmadirectie Ruimte voor de Rivier of en hoe aan de doelstelling 'verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit' is voldaan. In dit laatste deel reflecteren hoogleraar Adri van den Brink en universitair docent Rudi van Etteger op dit resultaat vanuit wetenschappelijke hoek.

In deze reflectie ligt de focus op de schoonheid van het ontworpen landschap, in ruimere zin de esthetische waarde van dat landschap. Het gaat dan om aspecten als toegankelijkheid, oriëntatie, afwisseling, samenhang, dynamiek, complexiteit, en de beleving daarvan. We kijken naar de expressie die functionaliteit en duurzaamheid hebben gekregen, of verwacht worden te krijgen, in de gekozen vorm van het ontworpen landschap. Of iets 'mooi' is, staat niet op zichzelf, maar hangt nauw samen met het antwoord op

de vraag of het 'werkt', bijvoorbeeld als waterdoorvoerend gebied met ecologische kwaliteit. We gaan er gemakshalve van uit dat de functionaliteit van de ontworpen landschappen buiten kijf staat. Hetzelfde geldt voor het aspect duurzaamheid, waaronder mede is begrepen de keuze om ruimtelijke in plaats van technische (in de vorm van steeds robuustere waterkeringen) oplossingen voor het hoogwaterprobleem na te streven.

'Ruimtelijke kwaliteit is geen vanzelfsprekendheid, er moet iedere keer door alle betrokkenen bij het proces hard voor worden gewerkt'. Aldus Berno Strootman, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving in de film *Landschapsarchitectuur = ingenieurskunst* die is gemaakt ter gelegenheid van de uitreiking van de Bijhouwerprijs 2017 aan de Programmadirectie Ruimte voor de Rivier van Rijkswaterstaat. Het bestuur van de Stichting NHBOS, dat de prijs elke drie jaar toekent aan

een bijzondere prestatie op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur, roemde de wijze waarop de dubbeldoelstelling is uitgewerkt: 'De wijze waarop het verlangen naar ruimtelijke kwaliteit in het programma is verankerd (inhoudelijk, personeel, procedureel, financieel) strekt tot voorbeeld. Daardoor heeft het programma geleid tot een mooier rivierengebied.'

Hard gewerkt is er en het resultaat mag er wezen. Op veel plekken heeft het rivierengebied een metamorfose ondergaan die zorgt voor meer veiligheid tegen hoogwater en tegelijk de ruimtelijke kwaliteit van het gebied heeft versterkt. Het Q-team heeft aan het overgrote deel van de ruim 30 projecten het predicaat 'verbeterd' of 'sterk verbeterd' toegekend, wat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. De beschrijvingen van de projecten en de foto's in deze publicatie illustreren dit.

Ondanks de verbetering, is het toch niet eenvoudig om precies aan te geven wat ruimtelijke kwaliteit nu eigenlijk is. Het is dan verleidelijk om, zoals in de projectbeschrijvingen, ruimtelijke kwaliteit op indirecte wijze te duiden in termen van maatregelen en activiteiten. Zo bezien is de verbeterde kwaliteit en de beleving daarvan een afgeleide van fysieke veranderingen. Op veel plaatsen is bijvoorbeeld een sterk verbeterd geulenpatroon tot stand gebracht dat ruimte biedt voor natuurontwikkeling en recreatie, elders zijn contrasten versterkt of historische stadsgezichten nauwer met de rivier verbonden. Er is ruim baan gemaakt voor de 'weidse Waal' en de 'wilde Waal' heeft juist meer accent gekregen door 'gestroomlijnde kribverlaging', terwijl op andere plaatsen de uiterwaarden beter toegankelijk zijn geworden voor 'stedelijke uitloop'. Elders is het dijkverloop 'vloeiend' gemaakt of sterker verweven met het 'ontginningslint'.

'De vormgeving van de veranderingen is drager van de beleving'

Grondtoon in de beschrijvingen is de versterking van natuurlijke dynamiek, meer mogelijkheden voor uiteenlopende vormen van recreatie en het beklemtonen van cultuurhistorische kwaliteiten. De daarmee verbonden esthetische waarden zijn in een voor ontwerpers kenmerkende beeldende taal uitgedrukt en nodigen uit een emotionele verbinding aan te gaan met wat tot stand is gebracht. Met andere woorden: de vormgeving van de veranderingen is drager van de beleving. Die emotionele verbinding is belangrijk, want ruimtelijke kwaliteit is niet een vastomlijnd begrip dat zich in een getal laat vastleggen, bijvoorbeeld dat de ruimtelijke kwaliteit in dit of dat project met x% is toegenomen. Wat houdt het dan wel in?

Beoordelingskader

Vrijwel elke beschrijving van ruimtelijke kwaliteit, ook die van de Planologische Kernbeslissing en de in Ruimte voor de Rivier werkzame ontwerpers, refereert direct of indirect aan het werk van de Romeinse architect en ingenieur Vitruvius. In zijn boek *De Architectura* beschrijft hij hoe de kwaliteit van een bouwwerk rust op drie pijlers: functionaliteit, duurzaamheid en schoonheid.

Volgens deze criteria geldt voor elk gebouwd object, en in extenso voor elk gebouwd landschap, dat het geschikt moet zijn voor het beoogde gebruiksdoel, dat het stevig is en niet te veel onderhoud vraagt, en dat het de waarnemer verrukt door zijn verschijningsvorm. Niet elk gebouw of landschap scoort noodzakelijk op alle aspecten even goed, maar de drie invalshoeken geven de discussie over ruimtelijke kwaliteit richting en structuur.

In hoge mate verwant met de indeling van Vitruvius is die van de Engelse landschapsarchitect en filosoof Ian H. Thompson. Bij de beoordeling van de kwaliteit van ontworpen landschappen, aldus Thompson, spelen drie begrippen een centrale rol, namelijk *ecology, community en delight*. Elk van deze begrippen vertegenwoordigt een specifieke invalshoek van waaruit een kwaliteitsoordeel gevormd kan worden en, zoals zijn onderzoek liet zien, in de praktijk ook daadwerkelijk gevormd wordt. Ontworpen landschappen moeten ecologisch duurzaam zijn, betekenis hebben voor de gebruiker – en daarmee in bredere zin voor de samenleving – en hem genot verschaffen.

De Lentloper bij Nijmegen

De Lentse Warande bij Nijmegen

Nieuw landschap in de Noordwaard

Nieuw landschap in de IJsseldelta

Het spreekt vanzelf dat een geïnformeerd, gefundeerd en passend oordeel over de kwaliteit van ontworpen landschappen elk van de drie invalshoeken maar ook hun onderlinge samenhang in beschouwing moet nemen. De uitkomst daarvan is het resultaat van individuele interpretaties, afwegingen en voorkeuren. Ook hier geldt: zoveel hoofden, zoveel zinnen; het is geen invuloefening die voor iedereen gelijk uitpakt. Niettemin geven de drie invalshoeken houvast bij het vormen van een oordeel. De oordelen zelf kunnen uiteenlopen, bijvoorbeeld omdat mensen aan dezelfde aspecten een verschillend gewicht toekennen, maar niet omdat zij over verschillende dingen langs elkaar heen praten.

Met dit beoordelingskader in de hand kunnen uitspraken worden gedaan over de bereikte ruimtelijke kwaliteit in de Ruimte voor de Rivier projecten. Daarbij is het van belang zich te realiseren dat elk ontworpen landschap

een momentopname is in een ontwikkelingsgeschiedenis. Het is een bewuste ingreep en het product van een transformatie waarin voorgaande landschappen hun sporen hebben nagelaten. Bij het vormen van een kwaliteitsoordeel zal men zich daarom moeten afvragen hoe met 'dat wat was' is omgesprongen. Is er bijvoorbeeld gestreefd naar continuïteit met respect voor het verleden, zoals in Deventer en Zutphen, of is er sprake van een breuk met dat verleden, zoals in de Overdiepse Polder, Nijmegen en het Reevediep bij Kampen?

Dat verleden beperkt zich niet tot het plangebied zelf, maar strekt zich over een groter gebied uit. In die zin is een ontworpen landschap altijd in ruimte en tijd verbonden met zijn omgeving. Het is bovendien op te vatten als een levende entiteit die verandert en groeit, en rijpen moet zoals goede wijn. Verleden en toekomst zijn met elkaar verbonden door het uitgevoerde project,

en net zo goed als dat men in zijn oordeel het verleden betreft, zal men zich een beeld moeten vormen van het 'wordende landschap' waarvoor in het uitgevoerde project het fundament is gelegd. In dit fundament zijn de bedoelingen van de ontwerper, en het team waarvan hij deel uit maakt, tot uitdrukking gebracht. Keuzes over functionaliteit, duurzaamheid en schoonheid (waaronder artistieke keuzes voor bepaalde esthetische effecten) zijn hierin innig met elkaar vervlochten.

Elk ontwerp is dan ook een creatief antwoord op een complex probleem. Het is zeker niet het enig mogelijke antwoord, maar wel een in zijn aantrekkelijkheid aanvaardbare oplossing van het probleem. Hoe dat probleem wordt geformuleerd is afhankelijk van de opdracht, de interpretatie daarvan door de opdrachtnemer en de situatie ter plaatse. Dit is doorgaans een ingewikkeld proces dat tijd vraagt en waaraan in het programma Ruimte voor de Rivier terecht veel aandacht is besteed. De aanvaardbaarheid van de oplossing is niet alleen een zaak van de opdrachtgever, al zal die daarin een belangrijke stem hebben. Bij ruimtelijke kwaliteit gaat het immers in essentie om de beleving daarvan door de mensen die van het gerealiseerde landschap gebruik maken, in de breedste zin van het woord. De ontworpen landschappen zijn weliswaar publieke initiatieven, maar de grond in het plangebied is vaak in privaat eigendom en dient ook om een inkomen te verwerven. Functionele aspecten zullen dan in de beoordeling een groter gewicht krijgen dan strikt esthetische. Andere gebruikers zullen daarentegen meer kijken naar wat het landschap te bieden heeft aan soortenrijkdom, beschutting of juist weidsheid, en uitdaging. Voor allen geldt dat zij zich oriënteren in ruimte en tijd, dat zij er op bezoek zijn of dat het hun dagelijkse leefomgeving is, en dat zij zich door het landschap bewegen en zo hun eigen ervaringen vormen.

'Elk ontwerp is dan ook een creatief antwoord op een complex probleem'

Zicht op Arnhem in Meinerswijk

Schilderen aan de Nederrijn bij Fort de Spees

'Het is ook meer dan een vak, want ontwerpers zijn in staat uiteenlopende inzichten en impulsen samen te brengen, om te smeden tot iets nieuws en daar op artistieke wijze vorm aan te geven'

Kwaliteit maak je samen

Schoonheid is het resultaat van samenwerking tussen vele partijen. De talloze handreikingen, verkenningen, beeldkwaliteitsplannen, planstudies en verantwoordingsrapportages vormen samen een bont geheel dat goed inzicht geeft in hoe er is gewerkt, wie aan welke tafel zaten en waarover met elkaar is gesproken, welke keuzes zijn gemaakt en op grond waarvan, etcetera. Uit al die documenten rijst een beeld op van passie, de wil om er iets moois van te maken, het gedeelde besef dat ruimtelijke kwaliteit nadrukkelijk gelijke geboorterechten heeft als waterveiligheid, maar ook van strijd, miscommunicatie en *penny wise and pound foolish* denken. Integraal denken en handelen op gebiedsniveau gaat nu eenmaal niet vanzelf; confrontaties zijn niet uit de weg gegaan. De evaluatie van het doorlopen proces door de Rijksuniversiteit Groningen in samenwerking met de Erasmus Universiteit Rotterdam, waarnaar in de *Inspiratie voor de toekomst* is verwezen, laat onder andere zien dat inspirerend en verbindend leiderschap een belangrijke voorwaarde is om de grenzen van het eigen gelijk op te zoeken en te overschrijden. Ook geldt dat een actieve rol en duidelijke positie van de ontwerper in het planproces cruciaal

was voor het bereiken van een goed resultaat. Ontwerpen is tenslotte een vak, net zo goed als het uitrekenen van overstromingskansen, het dimensioneren en construeren van dijklichamen en het maken van ecologische inventarisaties. Het is ook meer dan een vak, want ontwerpers zijn in staat uiteenlopende inzichten en impulsen samen te brengen, om te smeden tot iets nieuws en daar op artistieke wijze vorm aan te geven.

Het werk van het Q-team, dat midden in het proces stond en tegelijk kon opereren als competente buitenstaander, verdient in dit verband bijzondere vermelding. Het Q-team droeg bij aan de vertaling van abstracte begrippen uit handreikingen en kwaliteitsplannen naar concrete maatregelen en adviseerde over de invulling van ruimtelijke kwaliteit bij de afweging van planalternatieven op projectniveau. Alle projecten zijn diverse keren door de teamleden bezocht, in sommige gevallen tot wel zes of zeven keer. Daarmee hebben zij samen met de projectteams en de betrokken bestuurders in betekenende mate bijgedragen aan het behaalde resultaat, niet alleen binnen de individuele projecten maar juist ook tussen de projecten onderling. Het Q-team kon zich druk maken over de vormgeving en kleur van kunstwerken of de

uitwerking van zichtlijnen, maar hield ook scherp zicht op het grotere geheel, dat wil zeggen Ruimte voor de Rivier op riviertak- en programmaniveau. Dat is niet zonder reden, want details krijgen pas reliëf en betekenis, en dus kwaliteit, als ze op vanzelfsprekende en begrijpelijke manier verbonden zijn met het grotere geheel waarbinnen ze functioneren. Ruimte voor de Rivier heeft laten zien dat bij majeure projecten de borging van ruimtelijke kwaliteit goed kan worden ondersteund door inschakeling van een expertteam dat zelfstandig en ongehinderd kan optreden als aanjager, adviseur en beoordelaar. Alleen al de aanwezigheid van het team geeft de landschapsarchitect binnen het project meer slagkracht.

Schilderachtig rivierlandschap

In het veld zijn de ruimtelijke ingrepen goed te zien. De nieuwe landschappen liggen er oogverblindend bij. Van de tand des tijds zijn nog geen knaagsporen te zien en het patina van de verwerking wacht geduldig op zijn beurt. Hoe kan het ook anders? De projecten zijn pas net klaar. Dus nergens scheefgezakte hekken of vermolmde heiningpalen; geen rafelige maar messcherpe slootkanten. Vanaf de dijk is het landschap letterlijk te overzien. Dat maakt het

rivierenlandschap voor Nederlandse begrippen uniek, want in ons land staat men meestal in het landschap en tussen en onder de bomen en slechts zelden erboven. De rivier is uiteraard dominant aanwezig en duidelijker herkenbaar gemaakt met meer, en vaker stromend, water. Door vergraving van de uiterwaarden en teruglegging van dijken is meer openheid en weidsheid ontstaan. Het contrast tussen het boerenland binnendijks en de meer natuurlijke uiterwaarden buitendijks is geaccentueerd met wilgenbos, rietvegetaties en open water.

'Dit melange van ordening en wildheid past bij het karakter van het rivierlandschap'

Voor de waarnemer op de dijk in het vlakke land ontvouwt zich een panorama met veel diepte. Het donker van de vegetatie en het licht van de rivier geven een contrastrijk beeld dat versterkt wordt door de afstanden in het gebied: grote bomen en boerderijen op de voorgrond en kleine rijen en solitaire bomen op de achtergrond. De vochtige lucht boven de rivier zorgt voor een atmosferische vertekening van het perspectief, terwijl de slingerende lijn van de dijk nu eens dicht op het water ligt en dan weer verder in het binnenland. Bij elkaar een afwisselend landschap dat een, wat de Engelsen noemen, *picturesque quality* heeft. *Picturesque* is niet hetzelfde als het Nederlandse pittoresk. De term ontstond als een beschrijving van schoonheid zoals die in de schilderijen uit de Romantiek te vinden was. In latere duidingen kreeg het een notie die schoonheid via ruigheid en woestheid verbond met robuustheid en ontzagwekkendheid. Dit melange van ordening en wildheid past bij het karakter van het rivierlandschap met zijn soms heftige dynamiek van hoogwater en geeft in de rustige perioden van lage waterstand een heldere verwijzing naar die dreiging van het water op de achtergrond. Het is een vorm van ultieme schoonheid die opbloeit

uit wat Nietzsche het conflict tussen het apollinische en het dionysische noemde, tussen orde en chaos, tussen rede en irrationaliteit.

Het is een schoonheid die voor kunstenaars als Jan Voerman, Willem Roelof en, meer recent, Ben van Londen en Willem den Ouden, een onuitputtelijke bron van inspiratie vormde. Steeds opnieuw tekenden en schilderden zij de vele gezichten van het rivierlandschap met zijn typerende verwevenheid van cultuur en natuur, sterk wisselende stemmingen en eindeloze kleurvariaties. In de beschrijving van de resultaten van het programma wordt regelmatig naar het werk van met name Jan Voerman verwezen. Als schilder van het IJssellandschap schiep hij in de eerste helft van de 20e eeuw een omvangrijk oeuvre waarin hij vormen, kleuren en dynamiek observeerde en vastlegde. In de Scheller en Oldeneler Buitenwaarden, bijvoorbeeld, 'zijn nieuwe hanken gegraven in een patroon dat past bij de oorspronkelijke vormen van het IJssellandschap zoals Voerman dat schilderde'. Elders is sprake van 'Voermanlandschappen'. Dit is natuurlijk een mooi eerbetoon aan het werk van deze kunstenaar, maar er wringt ook iets. Zijn schilderijen zijn nooit bedoeld als blauwdruk voor grondverzet en het is niet duidelijk of en hoe de functionaliteit en de ecologie daarmee het beste gediend zijn. Het is een hang naar iets dat er honderd jaar terug was, verloren is gegaan en nu opnieuw een kans krijgt.

Deze referentie aan een blijkbaar ideaal landschap dat we alleen nog kennen van schilderijen is willekeurig en contrasteert met wat in *Oogst van het programma* over de 'vanzelfsprekende en onnadrukkelijke vormgeving' van de nieuwe civiele kunstwerken wordt gezegd. Daar heet het dat bruggen en waterbouwkundige werken met strakke lijnen, transparant en robuust zijn vormgegeven en 'kunnen uitgroeien tot cultuurhistorische elementen van de 21e eeuw'. Waarom geen bruggen à la Voerman of, omgekeerd, waarom geen landschappen ontworpen

die tot cultuurhistorische elementen van deze in plaats van de vorige eeuw kunnen uitgroeien? Wat zegt dit over de ambities van Ruimte voor de Rivier of over die van de ontwerpers die kennelijk een voorkeur hebben voor het *her*scheppen in plaats van het scheppen van cultuur? Of is het misschien alleen een kwestie van verwoording en beogen de 'Voermanlandschappen' vooral te refereren aan het werk van de in de streek bekende kunstenaar als uitnodiging aan bewoners en gebruikers om zich met het 'wordende landschap' te verbinden? De teksten laten dit in het midden.

Ordening en wildheid in de Noordwaard

'De Amerikaanse landschapsarchitecte Joan Nassauer spreekt van heldere kaders (orderly frames) als noodzakelijk contrapunt tegenover rommelige ecosystemen (messy ecosystems)'

Een ander perspectief is ook mogelijk. Dit perspectief deelt aan 'orde' en 'chaos' elk een eigen laag in het landschap toe. De orde wordt vertegenwoordigd door de waterstaatswerken die zich kenmerken door soberheid, robuustheid en strakheid. Zij bieden een helder kader aan het deel van het landschap dat de grote vlakken daarbinnen vult en dat veel veranderlijker is en de chaos vertegenwoordigt. Hier is veel landbouwgrond omgezet in natuur of ingericht als gebied dat periodiek kan overstromen. Er is een ruiger en natter landschap met meer extremen gecreëerd. De Amerikaanse landschapsarchitecte Joan Nassauer spreekt van heldere kaders (*orderly frames*) als noodzakelijk contrapunt tegenover rommelige ecosystemen (*messy ecosystems*). De samenklank tussen beide is essentieel en deze heeft naar onze mening goed vorm gekregen in het programma. De heldere en robuuste kaders geven vertrouwen, herkenbaarheid en een rustpunt, terwijl de grotere dynamiek van de rivier en de natuur daarbinnen uitdrukking heeft gekregen.

Oriëntatie en beleving

Het rivierengebied is door de ingrepen van Ruimte voor de Rivier mooier om naar te kijken. Maar het is ook mooier geworden om te ruiken, te proeven, te voelen. Juist deze kwaliteiten van het landschap zijn door de vergrote toegankelijkheid van het gebied beter beleefbaar geworden. De verbreding van het palet van planten en dieren biedt meer ruimte voor een diversiteit aan geuren, kleuren en zelfs smaken. De bewust ruige materialisering van wegen en vooral paden biedt mogelijkheden voor uitdagende vormen van beweging. Wandelen door de modder en

de blubber of het mulle zand van het Waalstrand is een toevoeging aan het meer geplaveide binnendijkse gebied. De verbeterde mogelijkheden om bij het water van de rivier te komen leveren kansen op om het water in en op te gaan. Gecombineerd met de verbetering van de waterkwaliteit levert dit mooie nieuwe ervaringen op. Ook de kansen om te schaatsen op snel bevriezend open water zijn her en der genomen. Aan de toegankelijkheid van het water zitten ook negatieve kanten, omdat niet iedereen zich bewust is van de kracht van de rivier, ook op een rustige dag. Daarnaast levert de toegankelijkheid van het landschap soms ook een beheersvraag op vanwege de verstoring van de natuur door recreanten en natuurlijk als het gaat om de schillen en de dozen die soms achterblijven na het aangenaam verpozen.

Er is door het totaal van de ingrepen langs de rivieren een aaneengesloten systeem ontstaan van natuur en recreatiegebieden dat een enorme waarde zal blijken te hebben in de komende jaren. Van bijzondere betekenis zijn de 'kralen aan het snoer', de projecten nabij stedelijke concentraties waar de maatregelen ter verbetering van de waterveiligheid gecombineerd zijn met maatregelen die de verbinding van de rivier met de stad hebben versterkt. Voorbeelden zijn Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Deventer en Nieuwegein-Vianen. Hier zijn 'rivierparken' aangelegd, zoals bij Arnhem en Nijmegen, die op krachtige wijze uitdrukking geven aan de betekenis van de rivier voor de identiteit van de stad, en ruimte bieden voor recreatie en natuurbeleving. Bij Nijmegen heeft de Waalsprong, als raamwerk voor verdere stedelijke ontwikkeling, een spectaculair nieuw landschap opgeleverd, terwijl bij Zutphen door de teruglegging van de dijken aan de overzijde van de IJssel, de rivier een monumentale tegenhanger van de stad is geworden. Maar ook elders, zoals in de Noordwaard en diverse andere projecten, hebben de Ruimte voor de Rivier projecten de aanzet gegeven voor de aanleg van een totaal nieuw

Pootjebaden bij de slikkige oevers van Vianen

wandel- en fietsnetwerk. Ook daar is de toegankelijkheid – en daarmee de beleefbaarheid – van het rivierengebied vergroot.

De lijn van de dijk is een helder aanknopingspunt voor de beleving van en oriëntatie in het landschap. Het contrast tussen het verzorgde afwisselende binnendijkse landschap met fruitbomen en akkers in de dwarsrichting op de dijk en het wildere buitendijkse gebied met meer natuurlijke elementen en lengterichtingen is versterkt. Dit is deels het gevolg van maaiveldverlaging en andere maatregelen in de uiterwaarden. Het buitendijkse gebied, dat op veel plaatsen was verworpen tot een tweederangs landbouwlandschap met lage biodiversiteit en een vergaarplaats van recyclingbedrijven in de luwte van oude steenfabrieken, is veel herkenbaarder geworden als rivierbed. Verder is in sommige gevallen de beplanting langs de dijk verdwenen en zijn er waterpartijen ontstaan in de uiterwaarden. De verbetering van de

Panoramische lijn door het landschap

toegankelijkheid en daaropvolgende 'toe-eigening' door wandelaars en fietsers doen de rest. Zij maken dat het buitendijkse gebied weer bewust beleefbaar is als overstromingsgebied met een ander karakter dan het binnendijkse gebied.

'De lijn van de dijk is een helder aanknopingspunt voor de beleving van en oriëntatie in het landschap'

Het contrast is in grote lijnen versterkt maar op sommige plaatsen ook afgezwakt. Dat is het geval waar de dijkteruglegging een nieuwe hybride categorie van tussengebieden heeft gecreëerd. Deze gebieden zijn niet echt uiterwaard, maar ook niet meer echt binnendijks gebied. De dijk is vertakt; het oude tracé is plaatselijk verlaagd met het oog op mogelijke overstroming van het tussengebied, terwijl de meer landinwaarts aangelegde nieuwe dijk de nieuwe hoogwaterlijn markeert. Dit kan op verschillende manieren

worden geïnterpreteerd. Het zou kunnen worden opgevat als een achteruitgang want door het wegnemen van het aloude heldere contrast tussen binnen- en buitendijks vervaagt de leesbaarheid van het landschap. Maar het doet ongetwijfeld meer recht aan wat tot stand is gebracht als het gezien wordt als een verfijning, nuancering en verrijking van het landschap die zorgt voor extra kleur en diepte.

Overzien we het geheel dan kan worden vastgesteld dat er dankzij Ruimte voor de Rivier een uitgestrekt aaneengesloten groengebied is ontstaan met grote ecologische waarde dat bovendien op de meeste plaatsen goed toegankelijk is voor wandelaars en fietsers. En de waterveiligheid is enorm vergroot. Op een aantal plekken zijn stedelijke kernen opnieuw de confrontatie met de rivier aangegaan; waar ze zich eerder van de rivier af hadden gekeerd heeft de rivier nu een plek in het hart van de stad gekregen.

Ingenieurskunst bij Pannerden

Tegenover de winst staat ook verlies. Buitendijkse gronden zijn verlaagd en verloren gegaan voor reguliere agrarische productie. Andere gebieden die voorheen hoogwatervrij waren, zijn buitendijks komen te liggen. Boerderijen zijn verplaatst en de bereikbaarheid van gebouwen en kavels is gewijzigd; jarenlange werkzaamheden en onzekerheid hebben geleid tot vertraging in investeringen. De betreffende boeren zijn natuurlijk financieel tegemoetgekomen, maar feit is dat een deel van de rekening bij hen ligt. Niettemin zijn in een aantal gebieden innovatieve oplossingen ontwikkeld die nadrukkelijk behoud van de landbouw tot doel hebben. Voorbeelden zijn de Overdiepse polder, de hoogwatergeul bij Veessen en de Noordwaard. Deze gebieden hebben een goede structuur en zijn uitgerust met moderne boerderijen, die hopelijk in de toekomst een adequate basis zullen blijken te zijn voor een bestendige landbouw.

'Landschapsarchitectuur gelijk aan ingenieurskunst'

Ingenieurskunst

De titel van de film waaraan we aan het begin van deze reflectie refereerden, stelt landschapsarchitectuur gelijk aan ingenieurskunst. Met deze laatste term wordt verwezen naar de vanzelfsprekende eenheid van landschap, techniek en esthetiek binnen de collectieve Nederlandse traditie van het functionalisme. In die traditie is de schoonheid van een gebouw, kunstwerk of landschap een afgeleide van zijn functionaliteit. Dit gaat terug op de grote waterstaatswerken van de 17e eeuw en later. De droogmakerijen, bedijkingen en inpolderingen springen daarbij in het oog, en meer recent de Deltawerken. Daarbij gaat het er niet alleen om of iets 'werkt'. Meer in het algemeen gaat het om de manier waarop we in ons land omgaan met de beschikbare ruimte. Daarbij ligt de nadruk op het vergaren van kennis

van de fysieke ondergrond, het leggen van verbanden, en het op geïntegreerde wijze betrekken van alle betrokken belangen en waarden in de planontwikkeling. Dit staat ook bekend als de *Dutch Approach* die in het buitenland veel bewondering afdwingt. Tegelijkertijd is het goed te beseffen dat het hier gaat om een specifiek Nederlandse invulling van het vakgebied van de landschapsarchitectuur. Deze invulling is ook gebonden aan een sociaal-maatschappelijke inbedding waarin de ontwerper in de beginfase en op een hoog schaalniveau kan en mag meedenken. De manier waarop de landschapsarchitectuur elders op de wereld wordt beoefend laat een grote verscheidenheid zien, zowel in de aard van de projecten, de wijze van aanpak als de schaal waarop wordt gewerkt. Wat ons land bijzonder maakt is vooral de aanpak van gebieden op regionale schaal en de betrokkenheid van burgers en organisaties bij het proces.

De vraag is dan of Ruimte voor de Rivier iets heeft opgeleverd dat een wezenlijke aanvulling op en verdieping van de *Dutch Approach* geeft. Dat is niet eenvoudig vast te stellen. Het programma was een grote, geconcentreerde ingreep die een schok voor het systeem is geweest. Door op veel plekken tegelijk aan het werk te zijn, werden de beschikbare hulpbronnen aan mens, coördinatie en denkkracht tot het uiterste getest. Voor de ontwikkeling van intellectuele en praktische expertise was weinig tijd en zij maakte ook geen deel uit van de opdracht; sturing op tijd en geld stond voorop. Toch is het van belang om te leren van ervaringen, die lering door te geven aan volgende projecten en, via onderzoek en vernieuwing, te doen beklijven binnen het vakgebied. De *Dutch Approach* is nog te veel een label waaronder een brede variatie schuil gaat. Meer aandacht voor kennisuitwisseling tussen ontwerpers en ontwerp bureaus zou wezenlijk aan de verdere ontwikkeling van de ingenieurskunst hebben kunnen bijdragen. Dergelijke uitwisseling is nu tamelijk beperkt gebleven.

Zij had breder kunnen worden opgezet via bijvoorbeeld seminars, vakpublicaties, samenwerkingsverbanden tussen bureaus, en onderzoek naar werkwijzen en resultaten. Hier ligt een belangrijke uitdaging voor volgende ruimtelijke programma's.

Het is niet te laat voor een dergelijke benadering. De werkelijkheid van de klimaatverandering haalt mogelijk een aantal oplossingen die nu nog afdoende lijken op termijn in. In het Hoogwaterbeschermingsprogramma komen sommige gebieden opnieuw in beeld. De veiligheid van de dijken en de bescherming tegen overstromingen zijn daarmee onverminderd actueel. Hetzelfde zou moeten gelden voor de ruimtelijke kwaliteit. Maar dat is niet het geval. Opmerkelijk genoeg ontbreekt in het Hoogwaterbeschermingsprogramma een vergelijkbare dubbeldoelstelling als in Ruimte voor de Rivier. Is er dan niets geleerd van de ervaringen die met dat programma zijn opgedaan, ervaringen die het meer dan waard zijn om te worden doorgegeven aan de volgende generatie van projecten én ontwerpers? Is het voortaan weer alleen de ingenieur die aan zet is en heeft de kunst het nakijken? Hier zijn blijkbaar keuzes gemaakt die dringend opnieuw moeten worden overwogen.

Beheer

Nu de projecten zijn afgerond en overgedragen is het 'wordende landschap', dat wil zeggen de bestendigheid van de resultaten van Ruimte voor de Rivier, in hoge mate afhankelijk van het te voeren beheer. Vreemd genoeg, om niet te zeggen in hoge mate verontrustend, wordt over dit onderwerp in de *Oogst van het programma* en de *Inspiratie voor de toekomst* met vrijwel geen woord gerept. De wonden van de ingrepen in het landschap zullen met het voortschrijden van de tijd helen. Het landschap zal er minder strak en opgeruimd gaan uitzien. In zijn boek *Het geluk van den tuin, een aansporing tot het zinvol tuinieren* uit 1946 vertelt de stedenbouwkundige Pieter Verhagen over een Japanse

Zorg voor het landschap

meester die de tuin van zijn leerling bezoekt. 'De meester komt op bezoek. De leerling heeft de hele dag alles opgeruimd en ieder grasje en onkruidje gewied en alle blaadjes opgeveegd. De meester kijkt rond, geeft een tik tegen een tak waardoor een aantal dorre blaadje loslaten van de tak en op de grond vallen. Zo, zegt hij, nu is het perfect.'

De uniforme grastaluds van de dijken zullen verschieten van kleur en gekoloniseerd worden door nieuwe planten en dieren. De kale randen van de strangen zullen begroeien met riet en lisdodden en de wilgensprietten naast de strang zullen uitgroeien tot knotwilgen die scheef gaan hangen, vermossen en soms omvallen. Het geluk van het rivierlandschap met zijn vruchtbare bodem is dat deze ontwikkelingen niet lang op zich zullen laten wachten. Het water verbindt de gebieden en fungeert als een transportband voor zaden en dieren.

Ruimte voor de Rivier is aangepakt als een programma met daarin projecten en op die manier is het gelukt het programma binnen de gegeven tijd te voltooien. Maar de einddatum van het programma is niet de einddatum van het landschap. In de meeste projecten binnen het programma zijn uitgangspunten gecreëerd die meer dan voorheen voorzien in landschappelijke dynamiek. Daarin ligt de schoonheid van het landschap maar ook een mogelijke bedreiging, want in de praktijk wordt de kwaliteit van het landschap ook bepaald door de kwaliteit van het beheer. Vanuit het programma Ruimte voor de Rivier en de projecten zijn er wel denkbeelden voor het beheer meegegeven en door de inbedding in de regio bij gemeenten, waterschappen en de regionale diensten van Rijkswaterstaat is er in beginsel sprake van continuïteit van beleid. Maar beleid verandert en financiële beheerregelingen wijzigen naar gelang de wind waait en wie houdt dan de kwaliteit waarop is ingezet en zoals die is opgeleverd overeind? Zal de dubbel-doelstelling zich ook in het te voeren beheer staande kunnen houden en welke mechanismen treden in werking als de ruimtelijke kwaliteit door onvoorziene oorzaken onder druk komt te staan?

Dit zijn relevante vragen, want op verschillende plaatsen zijn of worden al keuzes gemaakt en maatregelen genomen die afbreuk doen aan wat is bereikt. De lantaarnpalen langs de nieuw aangelegde dijk in de polder Cortenoever bijvoorbeeld zijn een bijdrage van de gemeente, weliswaar binnen de kaders van het project maar met voorbijgaan aan andere overwegingen dan die van techniek en kosten. Het is mooi dat de palen op zonne-energie werken, maar het zijn palen uit een catalogus en de keuze daarvan is duidelijk niet geïnspireerd door de in het project beoogde ruimtelijke kwaliteit. Wat over het regelwerk bij Pannerden wordt gezegd – namelijk 'een ingetogen functionele vormgeving, een samenhangend geheel' – had hier ook de leidraad kunnen en moeten zijn. In Pannerden is terecht

'veel ontwerpaandacht besteed aan de detailering', met aansprekend resultaat.

Een ander voorbeeld is te vinden in Munnikenland waar ten behoeve van grote grazers snelheidsbeperkende maatregelen in de vorm van verkeersdrempels zijn genomen op de weg naar Slot Loevestein. Die drempels moeten om beheerstechnische redenen worden gemarkeerd en het gevolg is een woud van verkeersborden langs de weg. Ook hier geldt dat de beoogde ruimtelijke kwaliteit bij de keuze van deze maatregelen niet leidend was. De drempels en borden duiden op een fenomeen dat breder is en aandacht verdient. Het betreft de juridische spanning tussen de verantwoordelijkheid van de beheerder voor de kwaliteit van het 'wordende landschap' en de verantwoordelijkheid van diezelfde beheerder in het geval er iets mis gaat of als er een ongeluk gebeurt, bijvoorbeeld een aanrijding met een grote grazer. De uitkomst is doorgaans dat risicobeheersing langs juridische weg voorrang krijgt en dat op voorhand elke aansprakelijkheid wordt afgedekt met drempels en borden. Munnikenland is in dat opzicht geen uitzondering.

*'Het landschap zelf
het kunstwerk laten zijn'*

In de *Inspiratie voor de toekomst* wordt dit ook gesignaleerd, maar daar blijft het helaas bij. Volstaan wordt met de mededeling dat er binnen Ruimte voor de Rivier naar is gestreefd het landschap zelf het kunstwerk te laten zijn en dat de ruimtelijke essentie van elk project in een vroeg stadium is benoemd en als rode draad is vastgehouden tot aan de oplevering toe. Natuurlijk, dat is mooi gezegd, maar wat als dat kunstwerk wordt bedreigd of aangetast of, anders gezegd, als de rode draad ná de oplevering dreigt te knappen en de beoogde kwaliteit gesmoord wordt in juridische regelingen en bepalingen? Op deze vraag blijft de *Inspiratie*

Snelheidsbeperkende maatregelen bij Munnikenland

Lantaarnpalen op de nieuwe dijk bij Cortenoever

het antwoord helaas schuldig. Het te voeren beheer had al vanaf het begin in beeld moeten zijn. De opdracht had niet beperkt moeten zijn tot de planstudie- en realisatiefase, maar had ook betrekking moeten hebben op de beheerfase. Op die manier zouden het te voeren beheer en de bijbehorende verantwoordelijkheden tijdig en adequaat belegd hebben kunnen worden, met inachtneming van de invulling van de dubbeldoelstelling.

'Ook de interactie tussen waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit zou in het ruimtelijk beleid onderwerp moeten zijn van blijvende aandacht'

Dit knelt te meer omdat voor de kwantitatieve kant van het waterbeheer er wet- en regelgeving is op basis waarvan kan worden ingegrepen. Zo beoogt het programma Stroomlijn een betere doorstroming van de rivieren. De ruwheid van het landschap wordt in de gaten gehouden en waar nodig gecorrigeerd. Een vergelijkbare aanpak ontbreekt als het gaat om ruimtelijke kwaliteit. Ook de interactie tussen waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit zou in het ruimtelijk beleid onderwerp moeten zijn van blijvende aandacht. Op het moment dat stroomlijning dwingt tot ingrijpen zou er ook een afweging van opties met verschillende ruimtelijke gevolgen kunnen worden gemaakt, opdat de rode draad niet knapt maar verder wordt gesponnen.

Leesbaarheid van het landschap

Op tal van plekken zijn er bij de afronding van de projecten informatiebordjes geplaatst. Dit is goed voor het kweken van begrip voor de genomen maatregelen bij bewoners en bezoekers en het draagt bij aan bewustwording van de problematiek van hoogwater en ruimtelijke kwaliteit. Niettemin vormt de aangeboden informatie ook een frame op het landschap dat mogelijk

niet door iedereen gedeeld wordt. Alternatieve visies op het landschap zouden misschien ook de ruimte mogen krijgen. Het beeld van Atilla op de bulldozer bij Gameren is een voorbeeld van een ander gezichtspunt op de ontwikkelingen langs de rivier, in dit geval ontwikkelingen van een kwart eeuw terug. Op het moment zijn er vooral veel 'goed nieuws' borden te vinden. De verliezen van 'het landschap dat was' zijn niet gemarkeerd.

De bordjes geven een tijdsbeeld en zijn vermoedelijk ook tijdelijk. Ze zullen al lang zijn verdwenen of groen zijn uitgeslagen, onleesbaar geworden door weer en wind, als het 'wordende landschap' zich nog volop aan het ontwikkelen is. Toekomstige generaties hebben er weinig aan. Zij schrijven hun eigen verhalen. Ook zij zullen inspiratie putten uit het verleden. Het verhaal van Ruimte voor de Rivier is met de voltooiing van de projecten niet afgelopen maar gaat door en moet worden doorverteld. Dat biedt ook de mogelijkheid een nieuw vocabulaire te ontwikkelen dat bij de veranderingen past en bewoners en gebruikers gelegenheid geeft zich die veranderingen als het ware toe te eigenen en er een positieve verbinding mee aan te gaan. Voor het toekomstig beheer van de gebieden is dat een belangrijke conditie.

'Door de creatie van nieuwe waarden zijn de uitgevoerde projecten meer dan de som der delen; niet alleen probleemoplossing maar ook een tastbare verbetering van het landschap'

Tot slot

In deze reflectie hebben we betoogd dat ontworpen landschappen ruimtelijke kwaliteit hebben als ze ecologisch duurzaam zijn, betekenis hebben voor de gebruiker – en daarmee in bredere zin voor de samenleving – en hem genot verschaffen. Die kwaliteit komt niet vanzelf tot

stand, maar is het resultaat van de inspanning van vele betrokkenen. In Ruimte voor de Rivier is te zien hoe een creatief compromis, dat elk ontwerp nu eenmaal is, meer is dan het optellen van deelbelangen. Door de creatie van nieuwe waarden zijn de uitgevoerde projecten meer dan de som der delen; niet alleen probleemoplossing maar ook een tastbare verbetering van het landschap. Er is een spannende afwisseling tot stand gebracht tussen orde en dynamiek, en door de grotere toegankelijkheid van het gebied is de schoonheid ervan beter beleefbaar geworden in al zijn facetten. De *Dutch Approach*, de aloude ingenieurskunst, heeft ook in deze tijd zijn waarde bewezen. Niettemin zouden aspecten als een goede inbedding en overdracht van de opgedane ervaringen en ook een goede regeling van het beheer in een volgend programma beter geregeld kunnen worden. De dubbeldoelstelling, en vooral het vasthouden daaraan, heeft veel moois tot stand gebracht. En terwijl de technische verbeteringen slechts zelden zichtbaar zullen zijn, namelijk alleen in het geval van hoogwater, kan iedereen elke dag opnieuw genieten van de schoonheid van het prachtige landschap dat is ontwikkeld.

Bronnen

- Verhagen, P.** (1946) *Het geluk van den tuin: Een aansporing tot het zinvol tuinieren*, Amsterdam.
- Nassauer, J.** (1995) Messy ecosystems, orderly frames, *Landscape Journal* 14(2), 161-170.
- Nietzsche, F.** (2000) *De geboorte van de tragedie uit de geest van de muziek*, Amsterdam: De Arbeiderspers (oorspronkelijke uitgave *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, 1872).
- Thompson, I.H.** (2000) *Ecology, community and delight: Sources of values in landscape architecture*, London: Spon.
- Vitruvius** (2008) *Handboek Bouwkunde*, Amsterdam: Athenaeum – Van Gennep & Polak (oorspronkelijke uitgave *De architectura libri decem*, 1e eeuw v. Chr.).
- Van Etteger, R.** (2016) *Beyond the visible: Prolegomenon to an aesthetics of designed landscapes*, Wageningen, Proefschrift Wageningen University & Research.

Ruimte voor de Rivier bij Schelle